

УДК 81'373.611: 81'374.73

ОЛЕНА ШИШЛІНА

(Полтава)

ПОНЯТТЯ СЛОВТВІРНОГО КОНЦЕПТА

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концептуалізація, концепт, словотвір, словотвірна модель, словотвірний концепт.

Когнітивна лінгвістика сьогодення активно інтегрується з традиційними та новими галузями мовознавства. Співвідношення когнітивних механізмів свідомості з природною мовою і її мовленнєвою реалізацією і є, як відомо, предметом когнітивної лінгвістики.

Когнітивна структура детермінує процес осмислення позначуваного, зумовлює вибір мовної форми або мовного значення. При творенні нових слів дуже часто активно включається механізм образно-асоціативного способу мислення людини, здатність проводити інтелектуальні, емоційні, перцептивні аналогії та тотожності між системами понять різних ділянок свідомості та виводити з них певний зміст.

Питання концептуалізації дійсності займає чільне місце в наукових розробках лінгвістів-когнітологів (Л.О. Абдюкова, М.М. Болдирев, О.О. Селіанова). Мовознавці наголошують, що поняття концептуалізації є ключовим в описі пізнавальної діяльності й когнітивних процесів та сприяє формуванню концептуальної системи, являє собою осмислення інформації, що надходить, формуючи певні уявлення про світ у вигляді концептів. Узагальнюючи ці положення, цілком логічно розглядати концептуалізацію динамічно: як процес і як результат когнітивної переробки та збереження інформації людиною.

Структура навколишнього світу знаходить у мовній свідомості людини відображення у концептах. Питання концептуалізації вивчалися семантикою та граматиною, але результати сучасних наукових розвідок стосовно механізмів мовної концептуалізації свідчать про те, що і словотвір теж можна розглядати як засіб концептуалізації дійсності, яка визначає концептуальну картину світу того чи того народу, особливо це стосується процесів термінотворення. Саме терміноелементи в першу чергу, але також й інші словотвірні компоненти є носіями інформації, яка відображає уявлення і досвід фахівців певної галузі, є засобом збереження та передачі певної фахової інформації.

Словотвірні процеси відіграють важливу роль при формуванні мовної картини світу, оскільки, як зазначає О.С. Кубрякова, «немає нічого більш природного за аналіз дериваційних явищ із когнітивних позицій: саме співвіднесення цих явищ з процесом пізнання і закріплення його результатів дозволяє спостерігати ... як протікали пізнавальні процеси в мові» [4, с. 91]. Отже, творення похідних основ слів слугує закріпленню людського досвіду й відображенню когнітивних структур у словотвірних одиницях. Фрагмен-

тація світу може відбуватися не лише за допомогою слів, а й за допомогою словотворчих компонентів.

Когнітивний підхід до словотвору передбачає уважне вивчення специфіки виділеного об'єкта навколишньої дійсності, його адекватну концептуалізацію і перетворення складного концепту в однослівну номінацію, яка має розчленоване значення. За словотвірною структурою, як уважають учені [2, с. 11], стоїть певна концептуальна сутність, що експлікується словотворчими засобами. Словотворчі компоненти мають три аспекти: семантичний (семантика компонентів і словотвірне значення), функціональний (сполучуваність з іншими словотворчими компонентами) та когнітивний.

Словотворчі компоненти, як й інші мовні одиниці, беруть участь у структуруванні мовної картини світу, що відображає об'єктивну дійсність. Використання когнітивного підходу передбачає систематизацію знань, пов'язаних із пізнавальною діяльністю людини, які закладені в структурі слова. Когнітивна структура похідного слова, зазначає М.М. Полюжин [5, с. 151], співвідноситься зі словотвірною моделлю, словотвірні моделі, так само, як і когнітивні, охоплюють ту чи ту концептуальну сферу. Концептуальна база похідних слів забезпечується мовною формою її представлення – словотвірною структурою, що виступає організатором когнітивної структури похідного слова.

Основним і в той же час найбільш суперечливим на сьогоднішній день у когнітивній лінгвістиці є, як зазначає А.М. Приходько [7, с. 46], поняття концепту. Феномен концепту, на думку вченого, до сих пір не отримав свого несуперечливого визначення.

Існує чимало глумачень терміна «концепт». Низка власне лінгвістичних визначень терміна тяжіє до когнітивно-психологічного розуміння. Наприклад, за О.С. Кубряковою, концепт – «термін, який слугує для пояснення одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відображає знання та досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку (*lingua mentalis*), усієї картини світу, відображеної у людській психіці» [3, с. 90-93]. Або, за О.О. Селівановою, «концепт є не що інше, як ментально-психонетичний комплекс, що є єдністю знань, уявлень, почувань, інтуїції, трансценденції, виявів архетипно-безсвідомого, закріплених за певним знаком» [8, с. 77].

Ми погоджуємося з думкою М.М. Полюжина [6, с. 35], що концепт є сукупним, категоризуючим знанням про дійсність, про її елементи й перспективи.

І.С. Шевченко зазначає, що в сучасному мовознавстві склалися певні підходи, які умовно, залежно від методологічної орієнтації, можна об'єднати у напрями або школи, як-то: культурологічний, лінгвокультурологічний, логічний, логіко-ейдетичний, семантико-когнітивний, когнітивно-поетичний, когнітивно-дискурсивний, філософсько-семіотичний. Спільним для всіх напрямів, наголошує далі дослідниця, є те, «що вони визнають концепт одиницею свідомості, відмінності стосуються сфокусування на культурному (понятійному, категорійному), текстовому, синтаксичному концепті або концепті, який має відповідності у світі предметів...» [10, с. 192].

Найважливішою характеристикою концепту, як виходить з аналізу, є його цілісність, завдяки чому він усвідомлюється як оперативна одиниця нашої свідомості. Незважаючи на різні думки щодо визначення концепту та його ознак, науковці одноставно визнають концепт багатомірним, варіативним явищем, з розмитими семантичними межами та певною структурою.

Сучасні лінгвістичні дослідження пропонують аналіз різноманітних концептів. У розвідках розглядаються наукові, культурні (С.Г. Воркачев), художні, текстові (О.О. Селіванова), лексичні, граматичні та синтаксичні концепти (З.Д. Попова). Деякі вчені схильні розглядати ці явища як лексичні, (лексико)-фразеологічні й синтаксичні засоби репрезентації концепту.

Так, співвідносячи мовні структури з когнітивними, дослідники у сфері когнітивного синтаксису роблять спроби створити певний науковий конструкт чи модель для дослідження шляхів експлікації глибинних смислів за допомогою синтаксичних структур як схем-побудов висловлення. Деякі дослідники (З.Д. Попова, Н.В. Таценко) користуються поняттям «синтаксичний концепт». Російські вчені виділили та описали такі синтаксичні концепти, як буття об'єкта, буття ознаки об'єкта, інобуття об'єкта та ін. При цьому під синтаксичним концептом розуміють типові пропозиції, які закріпилися у стійкій структурній схемі.

Пропозиційні схеми можуть закріплятися не лише за синтаксичними, а й за словотвірними схемами. Мабуть, тому в наукових дослідженнях останніх років з теорії словотвору російської (Т.О. Сидорова) [9] та німецької (Л.М. Борисенкова) [1; 2] мов використовується поняття «словотвірний концепт», під яким розуміють «ментальний складник, що дає приблизне внутрішнє бачення ситуації, яке коректується ситуаційною моделлю і стає однозначним при його об'єктивації» [1, с. 26].

Л.М. Борисенкова розглядає словотвірний концепт як ментальну репрезентацію похідного слова, оскільки, на думку дослідниці, «акт номінації полягає в тому, що сформульований концепт отримує адекватну форму» [2, с. 40].

Т.О. Сидорова під словотвірним концептом розуміє «певну структуру знань, яка відображає в свідомості типові відношення між реаліями дійсності та їхніми ознаками», дослідниця тісно пов'язує словотвірний концепт із мотивованістю основи похідного слова та зі словотвірним значенням, які «відображають найсуттєвіші концептуальні ознаки, що регулярно повторюються та фіксують основні відношення між об'єктами, ознаками, процесами тощо» [9, с. 183].

Підґрунтям уведення цього терміна є бажання більш повно відобразити структуру знань про дійсність у структурі похідного слова. Словотвірна модель і словотвірне значення не передають вичерпно структуру знань, яку несе в собі похідне слово. Невиражені елементи можна відтворити завдяки семантиці твірної основи та знань про навколишній світ. Так, наприклад, знання про особу-діяча *Pflug*er уключають знання про знаряддя (*Pflug*), дію (*Boden bearbeiten, pflügen*) та місце дії (*Feld, Acker*), але у словотвірній моделі SN=SN+*-er*, за якою утворюється похідна основа, експлікується лише найменування знаряддя. Когнітивний аналіз базується на тому, що творення похідної основи передбачає використання попереднього досвіду людини із

залученням уже наявних у мові словотвірних моделей, завдяки чому схожі концептуальні структури втілюються в однакових мовних формах.

Словотвірний концепт розглядається вченими як словотвірна абстракція, що базується на подвійній референції творення похідної одиниці: на її віднесеності до об'єкта навколишнього середовища й до іншої, вже наявної одиниці у словниковому складі мови [2, с. 17]. Утворення основи похідного слова у межах певного словотвірного концепту спирається на вже наявні номінації, словотвірні моделі і словотворчі форманти. Так, слова *wasserreich*, *waldreich*, *futterreich* мають спільний словотворчий компонент *-reich*, який є виразником об'єктивної категорії наявності, крім того, зазначені похідні основи корелюють із твірними основами *Wasser*, *Wald*, *Futter*.

Ураховуючи відомі нам визначення словотвірного концепту (Л.М. Борисенкова, Т.О. Сидорова) [1; 9] та виходячи із власних спостережень над матеріалом дослідження, експлікуємо трактування словотвірного концепту як абстрактної інформаційної структури у свідомості людини, яка реалізується в мовленні при творенні похідних основ. Словотвірний концепт являє собою згусток інформації про наявність у мові структур, схем і компонентів, які здатні відтворити певний образ на словотвірному рівні.

Словотвірний концепт розглядаємо як поняття, що репрезентує знання і досвід людини при номінативних процесах у словотвірній структурі похідної основи. Вважаємо, що при творенні похідної основи нового слова когніція відбувається в ономасіологічному напрямку (Л.М. Борисенкова): *сприйняття фрагмента дійсності – словотвірний концепт – похідна основа слова*.

Спочатку відбувається сприйняття певного сегмента дійсності з виділенням його ознак, потім завдяки ментальними операціям і вже наявним у свідомості інформаційним структурам відбувається вибір словотвірної моделі й словотворчих компонентів, які передають знання про фрагмент дійсності. Проте словотвірні моделі не дають уявлення про тип відношення між об'єктами дійсності. Так, наприклад, знання про особу-діяча *Pflüger* уключають знання про знаряддя (*Pflug*), дію (*Boden bearbeiten*, *pflügen*) та місце дії (*Feld*, *Acker*), але у словотвірній моделі SN=SN+*-er*, за якою утворюється похідна основа, експлікується лише найменування знаряддя.

Словотвірні моделі не дають уявлення про тип відношення між об'єктами дійсності, представлених словотворчими компонентами. Тому, на думку дослідників, до структури словотвірного концепту обов'язково включають пропозиційні схеми й тип мотивації [9, с. 183].

Словотвірні відношення не завжди будуються навколо експліцитно вираженого предиката, вербалізація пропозиційних схем словотворчими засобами може відбуватися по лінії:

- особа має справу з певним об'єктом: *der Gärtner*, *der Pelzner*;
- особа володіє об'єктом: *der Rainer*;
- особа за місцем дії: *der Ackermann*, *der Waldaufseher*.

Словотвірний концепт як ментальна одиниця слугує закріпленню певної структури знань за певними словотвірними структурами, об'єднує різні словотвірні моделі й словотворчі засоби, завдяки чому один фрагмент дійсності може отримати декілька назв, представлених похідними основами різної словотвірної структури, з різним розгортанням знань у словотвірній

структурі похідного слова: *der Blumist* – ‘квітникар’, *der Blumenzuechter* – ‘квітникар, квітникар-селекціонер’. Структура словотвірного концепту становить собою пропозиційну схему, що віддзеркалює взаємозв’язок денотативних просторів між мотивуючою (твірною) і вмотивованою (похідною) основами. Словотвірні відношення не завжди будуються навколо експліцитно вираженого предиката, вербалізація пропозиційних схем словотворчими засобами може відбуватися по лінії:

об’єкт – суб’єкт: *das Heu* → *der Heuer* – ‘той, хто збирає сіно’;

знаряддя (інструмент) – особа-діяч: *der Pflug* – ‘плуг’ → *der Pflueger* – ‘землероб; той, хто обробляє землю’.

Дослідження словотвірних концептів ґрунтується на визначенні словотвірної структури та пропозиційної схеми. Словотвірну структуру досліджуємо за допомогою словотвірних моделей. Словотвірні моделі презентують поверхневу структуру, експліковану в словотворчих компонентах. Глибинні структури творення термінів дозволяє дослідити аналіз пропозиційних схем.

Аналіз терміносистеми рослинництва, що проводився на відіменниковій лексиці, безумовно, обмежує як кількість самих словотвірних концептів, так і засоби їх презентації. При цьому ми користуємося такими назвами пропозиційних схем: об’єкт, особа за родом діяльності, місце дії, ознака, знаряддя праці.

Загалом у терміносистемі рослинництва сучасної німецької мови виявлено сім словотвірних концептів при творенні відіменникових термінів (ОСОБА ЗА РОДОМ ДІЯЛЬНОСТІ, ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ, ДІЯ, МІСЦЕ ДІЇ, ОБ’ЄКТ ДІЯЛЬНОСТІ, ЯВИЩЕ, НАЯВНІСТЬ/ВІДСУТНІСТЬ ОЗНАКИ). Кожен із цих концептів об’єктивується у мові як за допомогою лексичних засобів, так і за допомогою словотворчих.

У словотвірних концептах ОСОБА ЗА РОДОМ ДІЯЛЬНОСТІ, ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ словотвірні структури, як правило, відповідають когнітивним (*der Krdueterkenner, die Moorregion, das Dhrendrescher_ dies Bodenbewdsserung*). Вихідний ментальний образ інтегрується в похідних основах із суто інформаційною функцією без додаткових когнітивних завдань. Похідні основи цих словотвірних концептів мають прозору вмотивованість.

В основах, віднесених до словотвірного концепту ОБ’ЄКТ ДІЯЛЬНОСТІ галузі рослинництва, творення похідної основи може ускладнюватися додатковими когнітивними операціями: порівнянням (*die Goldblume – Blume, die an Gold erinnert*), уточненням (*das Grundfutter*) або передачею додаткових смислів за допомогою словотворчих компонентів (*das Biofeld*). Похідні основи характеризуються як прозорою, так і частково затемненою мотивацією.

Аналіз словотвірних концептів терміносистеми рослинництва показав, що завдяки словотвору відбувається передача знання у формі компактних назв. При творенні похідної основи між словотвірною і когнітивними структурами існує зв’язок: когнітивна структура збігається зі словотвірною або є ширшою за неї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенкова Л. М. Словообразовательный концепт как структура представления знания / Л. М. Борисенкова // Шестые Поливановские чтения, 20-21 мая 2003 г. : сб. тр. конф. – Смоленск, 2003. – С. 26–31.
2. Борисенкова Л. М. Когнитивные аспекты словообразования (на материале немецкого языка) / Борисенкова Л. М. – М. : Ин-т языкознания РАН, 2007. – 244 с.
3. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 457 с.
4. Кубрякова Е. С. К построению типологии словообразовательных категорий / Е. С. Кубрякова // Актуальные проблемы современного словообразования : тр. междунар. науч. конф., 1-3 июля 2005 г. – Томск, 2006. – С. 90–96.
5. Полюжин М. М. Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення : [монографія] / М. М. Полюжин. – Ужгород : Закарпаття, 1999. – 240 с.
6. Полюжин М. М. Про теоретичні засади когнітивного підходу до дискурсивного аналізу / М. М. Полюжин // *Studia Germanica et Romanica*. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – Т. 1. – № 3. – С. 32–42.
7. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.
8. Селіванова О. О. Когнітивна лінгвістика та лінгвоконцептологія / О. О. Селіванова // *Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручн.* – Полтава : Довкілля-К, 2008. – С. 365–429.
9. Сидорова Т. А. Словообразовательный концепт в языке и тексте / Т. А. Сидорова // *Славянское слово в литературе и языке : материалы Междунар. науч. конф. «Славянская культура в современном мире»*, 17-18 сентября 2002 г. – Архангельск, 2003. – С. 182–186.
10. Шевченко И. С. Подходы к анализу концепта в современной когнитивной лингвистике / И. С. Шевченко // *Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Романо-германська філологія»* – 2007. – № 725. – С. 192–195.

ЕЛЕНА ШИШИЛИНА

ПОНЯТИЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО КОНЦЕПТА

В статье анализируются основные положения когнитивной лингвистики относительно понятия концепта. Рассматривается когнитивный аспект словообразования, определяется словообразовательный концепт и его основные характеристики на примере образования терминов растениеводства современного немецкого языка.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концептуализация, концепт, словообразование, словообразовательная модель, словообразовательный концепт.

OLENA SHYSHLINA

WORD-FORMATION CONCEPT

The basic points of cognitive linguistics are analyzed in concerning concept. The cognitive aspect of the word-formation is reflected, word-formation concept and its basic characteristics are described by the formation of the corp growing terms in modern German.

Key words: cognitive linguistics, conceptualisation, word-formation, word-word-formation pattern, formation concept.

Одержано 20.09.2011 р., рекомендовано до друку 15.11.2011 р.